

LYN RODLEY, *Cave monasteries of Byzantine Cappadocia*, Cambridge University Press 1985, 266 sayfa, 59 çizim, 188 resim.

Kappadokya bölgesindeki Erken Hıristiyan ve Bizans dönemi eserlerini konu alan yayınların 1950'lerden itibaren yoğunlaştığı dikkatimizi çeker. 1950-85 yılları arasında tesbit edebildiğimiz 141 yayının onüçü kitap, diğerleri makaledir. Bu çalışmaların büyük bir kısmının yedi araştırmacı -N. Thierry, J. Lafontaine-Dosogne, G.P. Schiemenz, M. Restle, A.W. Epstein, Y. Ötügen, L. Rodley- tarafından gerçekleştirildiği ve genelde resim sanatına yönelik olduğunu söyleyebiliriz. Mimari alandaki büyük boşluğun yeni yayınlarla, mesela M. Restle'nin "Studien zur frühbyzantinischen Architektur Kappadokiens" (1979) ve burada tanıtacağımız kitapla doldurulmaya başlanması sevindiricidir.

Kitap altı ana bölümden oluşmaktadır: Birinci bölümde Kappadokya'nın coğrafi ve tarihi konumunu özetleyen araştırmacı kaya mimarisinin özelliklerini kaynak ve yayın verileriyle tanıtır. Üç gruba ayırdığı kaya manastırları, ayrıca inziva yerleri kitabın iki, üç, dört ve beşinci bölümlerinde ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir. Son bölüm ise yapıların tarihlendirme sorunlarına, tipolojik değerlendirilmesine, banileriyle ilgili sentezlere ve Bizans manastır mimarisi içindeki yerinin tartışmasına ayrılmıştır.

İlk bölümde mimari konulu çalışmaların yetersizliğini belirleyen araştırmacı, bilhassa kaya manastırlarının gelişim içindeki önemini vurgular. Bu kitaptaki amaç, "kaya kuruluşlarının ayrıntılı tasvirlerini vermek", "kronolojik gelişim" ve "görevlerini" aydınlatmak, ayrıca "inziva yerleri ile ilişkisi olan kiliseleri" incelemek ve bunları gerçekleştiren dini kuruluşları bir "bütün" olarak ele almak, yalnız freskolarına eğilmemektir (s.2). Kappadokya manastırları hakkında Bizans kaynaklarında hiçbir bilgi bulunamayışı ve belli başlı birkaç merkezin dışında birçok yerleşmenin tarihçesinin bilinmeyişi önemli bir sorundur. Yazar kaya mimarisinin konut ve dini yapıları kapsadığını, bunun yanı sıra güvercin barınakları ve depo gibi amaçlarla kullanıldığını belirtir. Günümüze kadar ayrıntılı bir şekilde incelenmeyen yeraltı şehirlerinin görev ve özelliklerini tartışır. Kilise ve manastırların kitabeleri ve tarihlendirilmelerini özetledikten sonra kaya manastırlarını üç gruba ayırır. "Avlulu manastırlar" birbirinden farklı mimari birimlerin düzenli bir şekilde açık bir avlu etrafında yer aldıkları kuruluşlardır. "Açıksaray manastırları" bu gruba benzemekle birlikte, her örnekte kilise içermeyen, veya "mütevazı" tipte bir kilisesi olan kuruluşlardır. Belirgin bir düzen göstermeyen mekânları ve bir yemekhaneyi kapsayan dini toplulukları "Yemekhaneli manastırlar" şeklinde nitelendirir.

Kitabın ikinci bölümünde "Avlulu manastırlar" başlığı altında Hallaç, Bezirhane, Şahinefendi, Kılıçlar, Soğanlı Han, Karanlık, Aynalı, Selime Kale, Direkli, Karanlık Kale ve Eski Gümüş manastırları plan ve fotoğrafları eşliğinde ele alınır. Geniş tasvirde manastır mekânları tek tek anlatılmakta, kitabe verileri titizlikle aktarılmakta ve freskolu örneklerde sahnelerin adları ve dağılımı sunulmaktadır. Geniş tasvirin sonunda okuyucuya kolaylık sağlamak amacıyla kısa bir özet verilmiş, ayrıca manastırın tarihçesiyle ilgili bilgiler toplu bir şekilde değerlendirilmiştir.

1 km²'lik bir alanda yer alan sekiz ayrı kuruluşu içeren Akçıksaray yapıları aynı sistemle tanıtılmaktadır. Yazar bu gruptaki örneklerin bazılarında kilise olmayışından hareket ederek, görevleri hakkında bazı varsayımlar ileri sürer. Ancak saray, yazlık malikâne, han veya askeri

birliklerin barınağı gibi varsayımlarını çeşitli nedenlerle reddederek, görev sorusunu açık bırakır.

Dördüncü bölümde ele alınan "Yemekhaneli manastırlar" Avclar'daki Yusuf Koç, Cemil'deki Archangelos, Göreme'deki 16, 17, 18, 19, 20, 21 b, 22, 25, 27 ve 28 no.lu kiliseler ile çevrelerindeki mekânların oluşturduğu kuruluşlardır. Metinde anlatım düzeni muhafaza edilmiş, ancak Yusuf Koç ve Çarıklı manastırın planlarıyla yetinilmiştir. Göreme'deki örneklerin sit alanı içindeki yeri şematik bir çizimle verilmiş, Cemil'deki manastırın tanıtımında, yerinde kısıtlı incelendiği gerekçesiyle, ayrıntıya girilmemiştir. Buna karşılık bu tipin karakteristik mekânı olarak belirlenen yemekhanelerden onunun planı çizilmiştir.

"İnziva yerleri" başlığı altında beşinci bölüm Güllüdere'deki Stilit Niketas ve Ayvalı, Zelve'deki Stilit Simeon, Göreme'deki Tokalı, Soğanlıdere'deki Karabaş ve Barbara kiliselerine ayrılmıştır.

Genel bir değerlendirmeyi kapsayan altıncı bölümün başında incelenen bütün dini kuruluşların kitabe ve tarih verileri özetlenir. Manastırların genelde 11. ve 12. yüzyıllarda yaptırıldığı, inziva yerlerinin 9.-11. yüzyıllar arasında tarihlendirildiği, bunların arasında Stilit Niketas'ın 7.-8. yüzyıllara ait en eski örnek olduğu sonucuna varılır. "Mimarî" alt başlığında kayaya oyma teknikleri, araç ve gereçler ayrıca usta ve işçilerle ilgili varsayım niteliğinde bilgiler aktarılır. Yapı tiplerinin incelenmesinde "inziva" kiliselerinin genelde tek nefli basit yapılar olduğu, Tokalı'nın Tur Abdin mimarisi etkisinde transept planını gösterdiği belirtilir. Manastırlarda birçok örneklerini gördüğümüz kapalı Yunan haçı plan şeması, araştırmacının titizlikle incelediği tek çeşitlemedir. Anadolu'dan bilhassa Kappadokya bölgesi, Konya ve Karaman çevresinden örneklerle birlikte değerlendirilen bu plan tipinin kökeni ve Bizans mimari gelişimi içindeki yeri belirtilir. Bazilika şeması buna karşılık birkaç örnekle özetlenmiştir. Kaya mimarisindeki cephe süslemeleri ve mimari plastik öğeleri ayrı bir altbaşlıkta toplayan araştırmacı, duvar mimarisinin etkilerini, bunun yanı sıra Mezopotamya, İran ve İslam sanatının paralelliklerini vurgulamaktadır. "Manastır yaşamı" bölümünde ise Kappadokya ile ilgili kaynakların yetersizliğini hatırlatan araştırmacı Anadolu'daki Olympos (Uludağ), Latmos (Bafa) ve Yunanistan'daki Athos (Aynaroz), Meteora gibi manastır topluluklarını kapsayan bölgelere kısaca değinir. Kappadokya manastırları bölgedeki duvar örnekleri, ayrıca Anadolu'daki birçok kuruluş günümüze gelemediği ya da yenilenme nedeniyle orijinal şeklini kaybettiği için yeterince değerlendirilememiştir. "Manastır planları" Anadolu (Karadağ, Tur Abdin), Suriye ve Filistin'deki bazı örneklerin planları eşliğinde kısaca tanıtıldığı, ancak belli bir sentez verilmeyen bir bölümdür. Ermeni ve Kıpti mimarisinden seçilen manastırlarda da birbirinden ayrı ve kopuk tasvirler sunulmuştur. "Avlulu kaya manastırları"nın farklı mekânları görev açısından incelenmiş; bunlar arasında mutfak, mezar odası, depo ve ahır gibi belirgin mimari özellikler gösterenler tanımlanmıştır. Göreme'de kayaya oyulmuş masaları ile "yemekhane" fonksiyonunu taşıyan üniteler mevcuttur. Buna karşılık Selime veya Hallaç manastırında üç nefli bazilikal mekânların aynı görevi taşıdığı ileri sürülmektedir. İncelenen yapılarda keşiş, veya rahiplerin barındığı küçük hücreler, ayrıca misafirhane mekânlarının tesbit edilememesi bir sorun olarak bırakılır. Değerlendirmenin sonunda freskoların yardımı ile belirlenen "banilerin" genelde askeri veya politik idareci sıfatını taşıdığı, bazılarının din adamı, yalnız Selime'deki örnekte aristokrat sınıfa dahil oldukları belirtilir.

Lyn Rodley'in kitabı Kappadokya mimarisi araştırmalarına yeni ufuklar açacaktır. Kitapta bilim dünyasına ilk kez tanıtılan Şahinefendi ve Açksaray manastırlarının yanısıra bilinen bazı örneklerin -Selime Kale veya Ortahisar Hallaç gibi- mükemmel tasvir ve planları

yayınlanmıştır. Yazarın yararlandığı bazı planları -Soğanlı Han veya Aynalı manastır-dipnotlarında daha titizlikle belirtmesi, ayrıca mekân numaralandırılmalarında farklı sistemler uygulamaması doğru olacaktı (Kiliselerin naos ve narteks mekânları genelde iki ayrı numara ile belirtilmiş, Selime'de ise 7 ve 7 a şeklinde değiştirilmiştir; aynı hizadaki alt ve üst katlarda Bezirhane'de 3 ve 4, Hallaç'ta ise 7 ve 7 a numaraları kullanılmıştır.).

Araştırmacı metninde birkaç kez kaynak yetersizliğine değinir (s. 2, 5, 237); ancak bölgedeki dini etkinliğini vurguladığı Kayserili Piskopos Büyük Basileios'la ilgili kaynaklar kanımızca iyi değerlendirilmemiştir. 19. yüzyılda yayınlanan A. Lebides'in "Ai monolithois monai tes Kappadokias" adlı kitabı erken Hıristiyan dönemi Kayseri manastırları hakkında zengin bilgiler içermektedir. Şehirdeki Aziz Mamas, Merkurios, Gordios gibi birçok manastırın bir martiron içermesi veya Büyük Basileios'un yapısı gibi kurucusunun mezarıyla ün kazanması, bölgede yaşayacak bir gelenek haline gelmiştir. L. Rodley "Avlulu manastırlardaki" mezar mekânlarını değerlendirirken, bu tür manastırların "memorial purpose" (s. 248) niteliğini belirlemiş, ancak her nedense varolan bu gelenekten söz etmemiştir. Mimari sentezlerde de bazı eksiklikler dikkatimizi çeker; farklı tipteki manastırlarda karşımıza çıkan serbest haç planlı mezar odaları (Karanlık, Selime, Karanlık Kale, Açık Saray 2) bir arada, bölgedeki diğer örnekler ve Karadağ'daki paralelleriyle birlikte (Değle 35-45, Mahalaç, Çet Dağı) incelenmeli ve Bizans mimari gelişimi içinde yorumlanmalıydı. Aynı sorun "Avlulu manastırlardaki" bazilikal planlı büyük salonlar (hall) için de söz konusudur. Bu mekânların yakın benzerleri, Karadağ manastırlarında (Değle 32/39/43, Kurşuncu) mevcuttur. Yazar Hallaç, Şahinefendi ve Karanlık Kale'deki bazilikal mekânlar birer niş içerdikleri için, bunları yemekhane olarak nitelendirir (s. 247). Kanımızca nef ayırımı ve bazı mezar mekânlarının bu salonlara açılması (Karanlık Kale, Selime) bu yorumu zayıflatmaktadır.

Kitabın değişik bölümlerinde dikkatimizi çeken bazı eksikliklere değinmek isteriz. Kappadokya kaya mimarisi hakkında genel bilgiler verilirken, bölgenin kaya ve duvar mimarisini kaynaştırdığı bazı ilginç uygulamalar, mesela Mavrucan'daki H. Eustathios kilisesi unutulmuştur (s. 6). 13. yüzyıl kitabelerine Mavrucan Stratilates ve Soğanlı Karabaş örneklerini eklemek gerekir (s. 8, dipnot 29). Geniş listeler halinde sunulan kapalı Yunan haçı yapıları Başköy Aziz Nikolaos, Mamasun Aziz Mikael ve Aziz Mamas, Kepez Sarıca B gibi birçok yapıyla zenginleştirmek mümkündür (s. 229). Araştırmacının yayınlamayı amaçladığı Çökek kilisesi N. Thierry'nin 1984'teki bir makalesinde tanıtılmıştır (s. 229), dipnot 23). Batıdaki iki destek ile bazilikal bir görünüm kazanan Ayazın kilisesi, araştırmacının belirttiği gibi ünik değildir (s. 229); bu plan şeması Kappadokya'daki H. Mamas kilisesinde de uygulanmıştır (Bkz. Y. Ötügen, Mamasun'daki Pir Şemmas Tekkesi veya H. Mamas kilisesi, Yeni Adam 1983). Manastır kiliselerinin plan tipleri değerlendirilirken kapalı Yunan haçına dokuz sayfa (s. 227-235), bazilikaya ise yalnız bir sayfa ayrılması (s. 235-236) düşündürücüdür. Kappadokya bölgesindeki önemli kaya bazilikalarına (Çavuşın Ioannes, Ayvalı, Avcılar Durmuş Kadir) hiç değinmeyen araştırmacı, Anadolu'daki sayısız uygulamaları da değerlendirmesinde kullanmamıştır. Kaya mimarisinde galeri ögesi, yalnız Selime ve Tağar'da değil (s. 80), aynı zamanda Avcılar Durmuş Kadir ve Keşlik kiliselerinde karşımıza çıkar. Kaya manastırlarının yayınlarla tanıtılan bazı örnekleri değerlendirmede dikkate alınabilirdi (Akhisar Çanlı kilise çevresindeki manastırlar, Sinasos Nikolaos, Erdemesin, Gelveri manastır vadisindeki kuruluşlar, Ambar Deresi). Genel değerlendirmede 8./9.-11. yüzyıllar arasında Anadolu'da önemli dini merkezler olan Gürcü manastırları ismen dahi belirtilmemiştir. Tur Abdin bölgesi Kappadokya ilişkileri açısından daha titizlikle incelenmeli, K. Wiessner'in "Christliche Kultbauten in Tur Abdin" (1982) adlı dört ciltlik kitabındaki bilgilerden yararlanılmalıydı.

Tek eser tanımlarında tarihlendirme başlığı altında Lyn Rodley'in genelde belirli bir araştırmacı grubunun görüşlerini benimsediği, bu arada bilhassa M. Restle'nin savunduğu bazı geç tarihlemeleri hiç dikkate almadığı görülür. Göreme'deki Tokalı II kilisesi buna somut bir örnektir.

Kitapta belirgin bazı çelişki ve sorunlar yaratan en önemli husus, tipolojik gruplandırmadan kaynaklanmaktadır. "Avlulu manastırların", yazarın da belirttiği gibi "Açıksaray" örneklerine benzerliği (s. 149), görev farklılıklarında aranmakta, ancak tatmin edici bir çözüme ulaşılamamaktadır (s. 148-150). Avlulu manastırlar arasında incelenen Kılıçlar'ın orijinalde bir yemekhane içermesi (s. 43), bunun yansısı kilise ile diğer mekânlar arasında "dönem farkının" tesbit edilişi ilginçtir. "Açıksaray manastırlarını" "Avlulu"lardan ayıran en önemli unsur, yazara göre bazı örneklerde kilisenin mevcut olmaması, veya "mütevazı" görünümüdür (s. 148). Tek nefli, transeptli ve kapalı Yunan haçı şemalı bu kiliselerin gerek boyutlarıyla, gerekse planlarıyla "mütevazı" niteliği taşımadıkları kesindir. Kilise içermeyen örneklerde, bunların günümüze gelemediğini düşünebiliriz; bütün bunların ışığında Açıksaray'ın neden ayrı bir grup oluşturduğunu anlamak zordur. "Yemekhaneli manastırların" bazılarında kilise (8 no.lu ünite), bazılarında ise "Yemekhane" (6 no.lu ünite) mevcut değildir. Soğanlıdere'deki Karabaş ve Barbara, ayrıca Göreme'deki Tokalı kilisenin "İnziva yerleri" arasında değerlendirilmesi, böylesine önemli eserlerin bazı zayıf varsayımlarla incelenmesi, oldukça cesur bir çözümdür.

Kitapta, doğrudan konuyla ilgili bazı yayınlar eksiktir; bunlardan bazılarını burada belirtmeyi doğru buluyoruz. A.W. Epstein, *The Problem of Provincialism. Byzantine Monasteries in Cappadocia and Monks in South Italy*, *JWarb* 42 (1979), 28-46; M. Restle, *Kappadokien*, *RBK* 3 (1978), 968-1115; N. Thierry, *Matériaux nouveaux en Cappadoce* 1982, *Byz* 54 (1984), 315-357; R. Blanchard, *Archéologie et topographie sur quatre églises inédites de Cappadoce*, *JS* (oct.-dec. 1981), 351-395.

YILDIZ ÖTÜKEN